

УДК 811.161.2'282

DOI: <https://doi.org/10.31499/2415-8828.2.2020.220615>

МЕТАТЕКСТОВІ ВИСЛОВЛЮВАННЯ ДІАЛЕКТНОСІЇВ СХІДНОГО ПОЛІССЯ: ОСОБЛИВОСТІ ДІАЛЕКТНОЇ МОВИ НА РІЗНИХ МОВНИХ РІВНЯХ

Олена Холодъон

кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник відділу діалектології
Інституту української мови НАН України (Київ, Україна)

e-mail: kholodonolena@gmail.com

ORCID: 0000-0001-7546-6479

У роботі порушено проблему дослідження феномену діалектної особистості, зокрема вивчення метамовної свідомості діалектоносіїв східнополіського говору. На основі аналізованого діалектного матеріалу зроблено висновки, що діалектоносії оцінюють діалектну мову у відповідності / невідповідності встановленої діалектної норми. Виявлено, що діалектоносії усвідомлюють переважно фонетичні й лексичні особливості мовлення, залишаючи поза увагою словотвір, морфологію і синтаксис. Констатовано, що в метатекстових висловлюваннях діалектоносії насамперед звертають увагу на функціонування в говірках дифтонгів / монофтонгів і на заступлення ненаголошеного [o] через [a] – явище акання, яке, на думку дослідників, є окраїною східнослов'янського акаючого масиву та не підтримується впливом української літературної мови. Визначено, що більшість даних метамовної свідомості діалектоносіїв Східного Полісся підтверджує записаний діалектний матеріал авторки та мовна інформація з різних наукових досліджень.

Ключові слова: феномен діалектної особистості; метатекстове висловлювання; східнополіський говір; діалектна норма; рівень мови; акання.

Kholodon Olena. Eastern Polissian dialectal speakers' metatextual utterances: dialectal language features at different language levels.

The paper deals with the problem of the studying of dialectal personality phenomenon, in particular the researching of the Eastern Polissian dialectal speakers' metalingual consciousness. The purpose of the study is to analyze the Eastern Polissian dialectal speakers' metatextual utterances about the peculiarities of the dialectal language at different language levels in the context of scientific researches. Sources of the research is classified dialectal material collected by the field method and recorded by the author in 76 villages of Chernihiv and Sumy oblasts during 2009–2019, using a special questionnaire devoted to the study of verb vocabulary semantic variation, and recordings of dialectal speakers' text-stories. Metatextual utterances were recorded on occasion. Dialectal material of lexicographic and linguogeographical sources, which contain information about the studied linguistic phenomena, are also used. Based on the analyzed dialectal material it is concluded that dialectal speakers evaluate the dialectal language in compliance / inconsistency with the established norm with a focus on their own dialect, other dialects, which language, according to dialectal speakers' opinion, is close to the Ukrainian literary language, and the Ukrainian literary language. It is found out that dialectal speakers are aware mainly the phonetic (accent variation, substitution of unstressed [o] through [a], equivalentents */o/ in stressed closed syllable, hardening of [p]) and lexical features, ignoring word-formation, morphology and syntax. It is stated that in metatextual utterances dialectal speakers first of all pay attention to the functioning of diphthongs / monophthongs in dialects and to the substitution of unstressed [o] through [a] – the phenomenon of akannia, which, according to researchers' opinion, is the edge of the Eastern Slavic akannia area and has no influence of the Ukrainian literary language. It is determined that

most of the data of the Eastern Polissian dialectal speakers' metalingual consciousness confirms by the author's recorded dialectal material and information from various scientific researches.

Keywords: *dialectal personality phenomenon; metatextual utterance; Eastern Polissian dialect; dialectal norm; language level; akannia.*

Сьогодні пріоритетною залишається проблема дослідження феномену діалектної особистості. На думку К. Іванцової, «необхідною умовою системного представлення феномену мовної особистості має бути характеристика трьох основних її складових: лексику, тексту й метамовної свідомості», зокрема «в центрі метамовної свідомості знаходиться мовна норма» [Іванцова 2002, с. 21]. «Наївні уявлення про світ утворюють певну наївну мовну картину світу. У сучасній мові відображена система донаукового і наукового пізнання світу. Дослідження наївних (повсякденних, донаукових) уявлень про світ зможе розкрити основи національної свідомості <...> Мова консервативна. Наукова парадигма змінюється кожного століття, а мова донесла до нас різні погляди й переконання, що послужили основою для сучасної наукової класифікації» [Пименова 2014, с. 12, 24].

Особливості мовної реалізації метамовної рефлексії досліджували А. Вежицька, Р. Якобсон, Б. Мілевська, М. Жабовська, А. Харціарек, Я. Вайщук, Л. Ставицька, Н. Мех, О. Куварова, А. Гільова, І. Вепрева, Н. Перфільєва, О. Блінова, А. Ростова, О. Крючкова, І. Букринська, О. Кармакова, О. Тер-Аванесова та ін. В українській діалектології науковці вивчали дискурсивність особистості діалектоносія (К. Глуховцева), оціню діалектну лексику (В. Леснова, К. Глуховцева, О. Юсікова), діалектні етноніми (І. Гороф'янюк, Л. Колеснік), конструкції автокоментування та покликань під час вивчення категорії комунікабельності в текстах українських говірок Румунії (Н. Коваленко), хахлацьку мову на Підляшші (Г. Аркушин), метатекст редукованих говірок Чорнобильської зони (М. Ткачук) та ін., проте вивчення метатекстових висловлювань діалектоносіїв Східного Полісся не виявлено, що зумовлює *актуальність* дослідження.

Мета дослідження – проаналізувати метатекстові висловлювання діалектоносіїв Східного Полісся про особливості діалектної мови на різних мовних рівнях на тлі наукових досліджень.

Джерела дослідження. У статті використано зібраний польовим методом діалектний матеріал, записаний автором у 76 н. пп. Чернігівської і Сумської обл.¹ упродовж 2009 – 2019 рр. за спеціальним питальником, присвяченому дослідженню семантичного варіювання дієслівної лексики, та записи текстів-оповідей діалектоносіїв. Метатекстові висловлювання зафіксовано принагідно. Також використано діалектний матеріал із лексикографічних та лінгвогеографічних джерел, у яких міститься інформація про досліджуваний говір і досліджувані мовні явища.

¹ У дослідженні до аналізу також узято матеріали радіопередачі «Наукові відкриття для щоденного життя». Тема програми: «Спілкування місцевими говірками. Діалектологія» (10 листопада 2019 р.). Українське радіо: Чернігів. URL: <https://soundcloud.com/uachernihivradio/naukov-vdkrittya-dalektologiya-10-11-19?fbclid=IwAR0uzq3JqCExUjuUb0pexrfsGTGLFQZwumvzyDDb10T7gz1sQLMSjEgrC4U>.

Ведучий і автор – О. Маслов (Екс.), інформанти – Олена Варвинець, жителька с. Довжик, уродженка с. Москалі Чернігівського р-ну (Інф. 1), та Юрій Дахно, житель с. Москалі, краснавець (Інф. 2). Уважаємо, що представлений на радіопередачі діалектний матеріал є інформативним для нашого дослідження, оскільки вивчаємо діалектну метамовну свідомість.

Методи дослідження: *описовий метод*, який включає *прийоми спостереження, інтерпретації й порівняння*, – для представлення покласифікованого зібраного діалектного матеріалу, *прийоми контекстуального аналізу* – для визначення лексичної семантики.

Метамовна свідомість рефлексує, направлена на відбиття мови як елемента дійсності та містить усю єдність уявлень людини про мову [Мокрова 2014, с. 231], це «вся сукупність знань, уявлень, суджень про мову, елементи її структури, їх функційні особливості, про норми вимови, слововживання і т. д., <...> це уявлення у вигляді висловлювань, показань мовної свідомості, яка реалізує інтерпретаційну функцію» [Вепрева 2002, с. 52]. Метатекстові висловлювання з'являються за умови порушення автоматизму природної комунікації між реципієнтом та експлоратором. «Глибина розуміння інформантом ситуації спілкування з “чужим, не своїм” експлоратором, представником з-поза “свого” мікросоціуму, що нерідко зумовлює прояви гіперкоректних трансформованих елементів, метатекстових коментарів та ін.» [Гриценко 2015, с. 104].

Метатекстові висловлювання про діалектну мову, особливості діалектної мови на різних мовних рівнях виокремлено на основі зібраного діалектного матеріалу зі Східного Полісся. Вони виникали спонтанно під час спілкування про різні лексико-семантичні групи дієслів, найчастіше – дієслів мовлення, та внаслідок прямих запитань діалектолога.

Однією з рис мислення діалектоносіїв є аксіологічність, зокрема їм потрібний «еталон», за яким вимірювалися б усі зафіксовані в рефлексії явища мови – традиція, норма літературної мови тощо [Бондаренко 2015, с. 55]. Розмірковуючи про критерії, які можуть бути придатними для виокремлення української мови як єдності, Ю. Шевельов наголошував: «ця єдність забезпечується тим, що численні фонетичні процеси (а отже, й риси), властиві якомусь одному діалектові, спостерігаються так само в інших діалектах – хоч і неоднаковою мірою, – і всі вони достосовуються до спільної норми, за якою мовці визнають вищий статус, навіть якщо в дійсності це не конче змушує їх дотримуватися цього нормативного ідеалу... єдність української мови, як вона склалася історично, є частково матеріальною (спільна мовна субстанція) і частково ідеальною (з власної волі усвідомленою мовцями). Така ситуація не є унікальна. Те саме можна сказати фактично про всі діалектно диференційовані мови» [Шевельов 2001, с. 44]. «Мовленнєві навички мовця сприяють дотриманню діалектної норми, контрольованої традицією використання мовних засобів у кожній діалектній системі. Відступи від діалектної норми часто фіксують носії говірки як такі, що виходять за межі характерних ознак системи» [Глуховцева 2015, с. 49]. Таким чином, оцінка використання слів та своєї мови відбувається з позиції відповідності / невідповідності встановленої норми. У східнополіських говірках діалектоносії зорієнтовані на:

1) власну говірку:

[Екс.]: – У вас правильне мовлення, як ви вважаєте?

[Інф.]: – Па-м'їснаму ми ичи|тайем / шо ми га|ворим п'равил'но / па-м'їснаму // па |чисто|україн'с'к'і йа|ска|заў би / шо ми т'рохи ла|майemos' // (Фс);

[Екс.]: – Як Ви вважаєте, Ви балакаєте правильно?

[Інф.]: – Йак па-мойему / дак п'равил'но / а па-українск'і ж це не так же // це ж не українска |мова / шо па-нас'тайаишчемо //

[Екс.]: – Це погано чи добре?

[Інф.]: – Дл'а нас хара¹шо // ми так ўс'у жиз'н' разга¹варували // (Блст);

[Інф. 2]: – А з кисл'а¹ка робили сир // у п'іч ставили / кисл'ак / від... / відтопл'ували // от:опл'ували пи¹ш'іт' / от:опл'ували / кисл'ак / у злин'аних гладишках // от відтопл'уват' даже во¹но і не зву¹чит' // (Пк);

2) інші говірки, мова яких, на думку діалектоносіїв, наближена до літературної мови:

[Екс.]: – Є якась різниця, як гомонять у вас, у Дягівій, у Жовтневому?

[Інф. 1]: – Йе трохи / йе //

[Екс.]: – А в чому? Що Ви помічаєте?

[Інф. 1]: – Мо' йа¹кис' нагалас не так //

[Інф. 2]: – Там на «о» / а ў нас на «а» //

[Екс.]: – Це добре чи погано?

[Інф. 1]: – Да ў нас некра¹с'іва / некра¹с'іва мова ў нас / ў нас некра¹с'іва // у нас бул'ш / от ди¹вис' / карова / карова / ми кажем карова // ну / а там / оце у Жаўтне¹вему кажут' ко¹рова // у Кука¹вичах / у Кука¹вичах тоже ко¹рова / а ў нас карова // то шче та¹к'і йа¹к'іс' сла¹ва йес'т' // [...] //

[Інф. 1]: – Та¹к'і сла¹ва некра¹с'іви ў нас // мова наша некра¹с'іва // а от у Кука¹вичах ме¹н'і нарави¹ца / у Жат¹не¹вему //

[Інф. 2]: – Там бол'ш мо' па-україн'с'к'і // (Фс);

[Інф.]: – Вот р'ідам же с'оли у нас / вот Кру¹п'ец¹ напр'і¹м'ер / а н'і па-україн'ск'і разга¹вар'уйут' / а м'і саўс'ем па-бела¹руск'і // (Ів);

3) українську літературну мову:

[Інф.]: – У нас / йак вуча¹ца дак / у школах так же н'е га¹мон'ат' // [...] // а так вот / йак м'і ўже / та¹к'і¹е шо / ну шчи¹та¹й безгра¹матни¹е // шо йа / ча¹тири класи кончила / ва¹на / і йета // а та¹к'і¹е же / у нас разга¹вар'уйут' па-л'іт'ера¹турнаму / йак у л'іт'ера¹тур'і // (Кр);

[Інф.]: – У нас не україн'с'ка не ра¹с'іс'ка мова / а переверт'н'і йе¹кис' // і к чаму ва¹но ото? // па¹шоў / кун' оце у нас так кажут' // не кажут' / шо к'ін' // йак іскаже от Л'уба / у К'і¹йев'і жи¹ве ўже ж там / с'тане са м'но¹ю балакат' / там каже к'ін' / ме¹н'і аж чудно // а ў нас кун' / па¹шоў / не п'ішоў / а па¹шоў // (Пр).

Сприймаючи своє мовлення, діалектоносії вказують на різницю функціонування їхньої говірки від сусідніх говірок. Такі метатекстові коментарі демонструють, які елементи мовного коду усвідомлені діалектоносіями як «свої», що не співпадають з «чужими» мовними знаннями [Крючкова 2002]. М. Голянич, досліджуючи говірку села Тюдів Косівського району Івано-Франківської обл., зазначила, що «те саме явище фонетики, граматики, ті самі слова і вирази в сусідніх селах нерідко мають локальні особливості, які мовці зберігають і передають від покоління до покоління; за такими виразними рисами нерідко визначають належність особи до своєї чи не-своєї спільноти, такі маркери свого-ішого мають для мовців свою цінність» [Голянич 2018, с. 7].

1. Фонетичний рівень:

1) акцентне варіювання, напр., ам¹шан':ік / амшан':ік, па¹могт'і / намагт'і:

[Екс.]: – Про наголоси. Ви казали, що в одному селі допомгті, а в іншому – помогті.

[Інф. 2]: – Ну да // оце ж жинка на ме¹не / йа па¹могт'і ка¹жу / а в їх намагт'і // треба па¹могт'і / а ва¹на / треба намагт'і // пе¹ремиш па¹шла // [...] // т'е¹п'ер' тоже тут і нагаласи ос' / туди-с'уди / ам¹шан':ік і амшан':ік //

[Екс.]: – А де як кажуть?

[Інф. 2]: – У нас амишан':ік на'в'ерна бол'ш ка'зал'і // це п'чоли д'е з'іма'вал'і //

[Інф. 1]: – Мама ка'зала ам'шан':ік //

[Інф. 2]: – Мама тва'йа з Л'е'гурн'ак? //

[Інф. 1]: – Да //

[Інф. 2]: – А ў нас амишан':ік // (Мск).

У досліджуваних говірках авторка зафіксувала варіювання наголосу в дієсловах, напр., *нікат*, *н'ікат*, *ні'кат* на позначення 'ходити сюди-туди без певної мети й напрямку (будинком, селом)'; *с'ербат*, *с'ер'бат* – 'їсти, всмоктуючи звучно губами' та ін. [Холодьон 2017, с. 66, 150].

Акцентне варіювання в поліських говірках, зокрема і в східнополіських, зафіксовано в лексикографічних, напр.: *амишеник*, *ємишеник*, *імишеник*, *мишаник*, *овшаник*, *овшаник*, *омишаник*, *омишеник*, с. 2. 'приміщення для зимівлі бджіл' (СПГ, с. 26), *облива*, *обліва* 'ожеледиця, ожеледь' (СПГ, с. 139), *стоюшка*, *стоюшка* 1) 'пристрій, за допомогою якого немовлят привчають стояти'; 2) 'міцна основа; сила' (СПГ, с. 205) тощо, та лінгвогеографічних джерелах, напр.: к. наголос іменника *руно*: *руно*, *руна* і *ру'но* (АУМ, I, к. 147; АСГ, к. 179), к. наголос іменника *дрова*: *дрова* і *др'ова* (АУМ, I, к. 182; АСГ, к. 182), к. наголос дієслова *жевр'іти*: *же'єр'іти* і *же'єр'іти* (АУМ, I, к. 159; АСГ, к. 188), к. F 524 'kopriva / kopriva' (сх.поліс. н.пп. 438–447, 460–464): *kra'пува*, *kra'p'iva*, *kra'p'iva*, *kra'пу'ва*, *kra'пу'ва* (ОЛА, IV, к. 22).

Наявність акцентних варіантів свідчить про процеси в наголошенні – втрату давніших рис наголошення і набуття нових. Виходячи з цього, можна говорити про такі риси системи наголошення, як динамізм, рухомість [Кобирилка 2017, с. 64]. Таку динаміку простежив Д. Марєєв, здійснюючи аналіз діалектного матеріалу, зафіксованого в середині ХХ ст. та представленого в «Атласі української мови» і зібраного автором протягом 2010–2016 рр. за тією ж програмою у східнополіському говорі. Дослідник зазначив, що «у багатьох сучасних східнополіських говірках акцентні типи залишилися тими, що були виявлені 60 років тому й часто є вихідними (праслов'янськими)» [Марєєв 2018, с. 107].

2) заступлення ненаголошеного [о] через [а] (напр., *ка'рова*, *ка'н'ака*, *па'й'ихала*, *паи'шла*):

[Екс.]: – А от, як Ви розмовляєте, якось різниться від інших?

[Інф.]: – У нас разга'вар'уйут' бол'ше на «а» // на «а» і ўсе / па'й'ихала / паи'шла // а ўже ж от р'адам Ал'ішани у нас / дак там у'се на «о» //

[Екс.]: – А вони якось називають вас, бо ви на «а»?

[Інф.]: – А / ну шо 'акайут' ка'же // 'акайут' //

[Екс.]: – Це позитивно чи негативно?

[Інф.]: – Не'чого / нар'мал'но // п'росто ва'ни ка'жут' шо / разга'вор та'к'їй йа'к'їй ка'же у вас / ну / рас'т'ажний'наче //

[Екс.]: – Це добре чи погано?

[Інф.]: – Та непа'гано / чо'го там па'гано / непа'гано // йак у сел'і га'вор'ат' так і га'вориш же ж / а ўже ж / нач'неш ка'зат' на «о» дак ўже ж / ка'жут' це ж / нач'не / не с'іл'с'ка л'у'дина / а з д'ругого'наче села ўже //

[Екс.]: – Це у Вас у селі так кажуть?

[Інф.]: – Да / у Дамаши'н'і так ка'жут' / шо йа'к'шо ўже то / дак то з д'руго'го села // йак на «о» будеш / будеш га'варит' на «о» // но ўже / ми нех'то ў нас не га'ворит' на «о» // ўс'і га'вор'ат' на «а» // у'с'і тик'і 'акайут' // а на

«о» *мало хто / да вабище нема / це ўже тад'і / з другоґо з йакоґос' села хтос' чи / замуґе вишоў с'уди чи / жи'ве тут у сел'і // і то переіначуйе / переучуйе: а тад'і // (Дм);*

[Інф.]: – *От туди за вос'ем километроў до Обложок / там «а» / там карова / кан'ака / пашла / па'йхаў //*

[Екс.]: – *І в нас так кажуть.*

[Інф.]: – *І ў вас так? // бач // [...] // у Дубовичах / там же ж на і / в'їз / к'їшка / а ў нас / йарослаўц'і там / тоґе та'ки // вобичем / Тулиґолове о'це на «о» / а Абложки на «а» // Паложки / Абложки / Сл'іпород / там до Глухова // (Тл);*

[Екс.]: – *У вас у селі усі одинаково гомонять?*

[Інф.]: – *Да н'і // йесл'і інше йе / із другоґо села но ўже во'ни жи'вут' / даўно дак тейе / дак по-своёму // о'це ж ми го'монимо дак / на «о» / йес'т' же на «а» / го'монет' // о'це мо'йа мати із су'с'ід'н'ого села замуґем с'уди бу'ла / дак на «а» // ўсе ўреміе во'на поки і ўмерла / тики на «а» го'мон'іла // о'це ота'ке у нас йе //*

[Екс.]: – *То це добре, що Ви тут на «а» чи на «о»?*

[Інф.]: – *Н'і / ме'н'і саме луч'е на «о» //*

[Екс.]: – *А в інших селах, що на «а», то погано?*

[Інф.]: – *Це ў Макошин'і дак на «а» // о'це тута / Л'іски чи Маїске називайе: а / на тої // Макса'ки на «о» // најбол'ш на «о» // (Кк);*

[Екс.]: – *Як Ви говорите, відрізняється від інших сел? Є різниця?*

[Інф.]: – *Чут'-'чут' йес'т' //*

[Екс.]: – *А в чому?*

[Інф.]: – *От у Кука'вичах / там кукоў'лане // на «о» бол'ше //*

[Інф. 2]: – *І баб'яне на «о» //*

[Інф.]: – *І баб'яне ж тоґе трох'і так // а ций'і тутечк'і / ций'і ўс'і / так саме йак і ми // Кука'вич'і і Жаўт'неве / шо трошечк'і / «о» / бил'ш на «о» // (Фс);*

[Екс.]: – *У вас ту кажуть «гомонять» чи «балакають»?*

[Інф.]: – *Н'і / го'мон'ат' у нас // не балакайт' / не га'мон'ат' / не говор'ат' / а ў нас у сел'і го'мон'ат' // то Слободка на «а» / Макошино на «а» / Мена на «а» / Ол'шани на «о» / но то ўже Сосниц'кого райо'ну // а ў нас на «о» / пошла / по'йхала // у нас на «о» // (Пк);*

[Інф.]: – *У нас слово гама'н'іло // а-а / там гама'н'іли / а-а / пашла там с'тала пагама'н'іла / дак і с'і'час у нас ў сел'і та'ке слово йе // у нас на «а» ўсе // (Чн);*

[Інф.]: – *За Черн'іговом зо мноюу йак училис' дак / пашл'і па'с'ад'ем / каже / ми с' Вас'ей'п'ечку как за'тап'ім / не за'топим / а за'тап'ім // [...] / там / Р'епкинс'кий райо'н там // були хлопц'і зо мної // йа ў Со'кирин'ц'ях / тут т'ехн'ікум буў / дак у т'ехн'ікум'і ўчиўс' / дак о'то при'їжджали / за'очно йа учиўс' / дак при'ї'ж:али // балакайт' так // от ка'кайа то д'еўка / пашла / пашл'і па'с'ад'ем // у нас / пошли по'сидимо кажут' // (Пч).*

Авторка в досліджуваних говірках зафіксувала вживання акання, напр., у дієсловах *ходить*, *хадит*, *хад'іт* на позначення 'пересуватися твердою поверхнею (про людину)', *сноват*, *снават* – 'ходити сюди-туди без певної мети й напрямку (будинком, селом)' [Холодьон 2017, с. 48–49, 66].

Заступлення ненаголошеного [о] через [а] в поліських говірках, зокрема і в східнополіських, зафіксовано в лексикографічних, напр., *болбога́ть*, *балбага́ть* 'кричати (про індика)' (СПГ, с. 28), *канапляник*, *канаплянік*,

конопл'яник, коноплянік, орн. 'Passer domesticus, горобець' (СПГ, с. 90), кар'обка, кор'обка 'плетена з лози посудина на 15–16 кг, що служить міркою для сипких тіл' (СПГ, с. 92) та лінгвогеографічних джерелах, напр., к. опозиція /a/ ~ /o/: p[a]d'iti ~ p[o]d'iti, k[a]lin[a] ~ k[o]lin[o] (АУМ, I, к. 71), к. ненаголошений [o] у слові *лоша*: ло¹ша і ла¹ша (АУМ, I, к. 122; АСГ, к. 83), к. [o] перед складом з наголошеним [a] у слові *гончар*: гон¹чар і ган¹чар (АУМ, I, к. 72; АСГ, к. 81), к. L 543 'корчує (коріння дерев)' (сх.поліс. н.пп. 438–447, 460–464): kor¹čuje, kar¹čuje (ОЛА, IV, к. 25), к. L 1298 'коса, заплетене волосся у жінки' (сх.поліс. н.пп. 438–447, 460–464): ko¹sa, ka¹sa (ОЛА, IX, к. 26).

Поширене у східнополіських говорах явище акання² відмічали й вивчали різні науковці (О. Курило, Ю. Шевельов, А. Біла, Т. Назарова, Ю. Виноградський, Д. Марєєв та ін.). С. Бевзенко зазначив, що заступлення ненаголошеного [o] через [a], тобто акання недисимілятивного типу, властиве для лівобережно-поліських і деяких північно-східних правобережнополіських говорів [Бевзенко 1980, с. 55]. Ю. Шевельов зауважив, що історично акання було чужим українській мові. Сьогодні найкомпактніша зона акання в Україні розташована в північній частині Чернігівської області на північ від р. Десни. Біля м. Новгород-Сіверського вона сполучається з іншою зоною акання, що поширилася вздовж українсько-російського адміністративного кордону в північно-східній частині Сумської області. На захід від Дніпра існує невелика зона акання при впадінні в нього р. Прип'яті (поблизу м. Чорнобиля, Київська обл.). Загалом межа акання на захід від м. Чорнобиля накладається на межу української та білоруської мовної території [Шевельов 2001, с. 116]. Т. Назарова вказувала, що нерівномірність поширення акання на території України, можливо, зумовлена несинхронним розвитком акання в різних частинах ареалу: розподіл ізоглос дозволяє говорити про ядро місцевого акаючого масиву, який приблизно локалізований в районах біля м. Чернігів і м. Новгород-Сіверський. Також вона уточнює, що частина ареалу недисимілятивного акання, яке охоплює переважно південно-західні білоруські говори, північно-західну Чернігівщину і суміжну смугу Брянщини, можна розглядати як ареал відносно більш давнього розвитку недисимілятивного акання. У говорах центральних і південних районів українського акаючого ареалу акання поширилося внаслідок пізнішої іррадіації [Назарова 1977, с. 222–223, 256]. Д. Марєєв східнополіські говірки членує на дві групи: акаючі, у яких ненаголошений звук [o] вимовляють як [a], або як звук близький до [a], та окаючі, у яких ненаголошений звук [o] не переходить [a] [Марєєв 2018, с. 59].

На думку Г. Аркушина, акання свідчить про «російський» слід [Аркушин 2019, с. 118]. Ю. Виноградський припускав, що «акання почало з'являтися в говірках Менського району тільки з XVIII ст., коли в цій місцевості поселилося багато вихідців з Білорусі» [Виноградський 1964, с. 47]. Про російське походження акання, яке виникло у XIII–XIV ст. у Південній Росії, поширившись звідти на білоруську мову, згадував Ю. Шевельов, хоча цю концепцію не розглядав. Науковець зазначив, що в говірках на північ від р. Десни акання є питомим, з чого випливає, що в доісторичні часи ця зона повинна була розвиватися за протобілоруським зразком. Оскільки російсько-українські контакти на північному сході Сумщини почалися пізно (у зв'язку з колонізацією в XVI–XVII ст.), припускав, що акання на цій території розвинулося відносно недавно, найімовірніше в XVII–XIX ст. Наявність акання

² Про окання машівського типу в середньополіських говірках див. [Дика 2016].

на Чорнобильщині є очевидним наслідком руху білорусів уздовж р. Прип'яті та р. Дніпра до м. Київ у часи розквіту запорізького козацтва XVI–XVIII ст.; натомість пізніше, у XVIII–XIX ст., на українські землі щоліта йшов чималий наплив білоруських заробітчан [Шевельов 2001, с. 116–117]. Т. Назарова зауважувала, що ареал акання в аналізованих говорах є окраїною східнослов'янського акаючого масиву та не підтримується впливом української літературної мови, в якій, як відомо, опозиція /o/ ~ /a/ в ненаголошеній позиції не нейтралізована. Дослідниця гіпотетично реконструювала умовний фрагмент відносної хронологічної послідовності розвитку цього явища для системи: 1) падіння редукованих, відсутність фонологічно значимого субститутивного подовження в ненаголошеному вокалізмі, перетворення *tblt* > *tout*; 2) розвиток недисимілятивного акання (на початковій стадії – в переднаголошених складах або з іншими обмеженнями); 3) фонологізація наголошеного *ô* у верхньосередньому підйомі як перетворення субститутивного подовження [Назарова 1977, с. 211–212, 256]. А. Біла охарактеризувала акання в досліджуваному ареалі як повне недисимілятивне з деякими позиційними обмеженнями [Белая 1973, с. 22].

Зафіксовано також думку діалектоносіїв щодо цього явища:

[Инф.]: – *От це бил'и до руского от'носи:а // пото'му шо у Рос'їи ж тоже так / бол'и на «а» / па'їед'ем / нав'е'з'ом / а ў нас / Ту'лиголови // (Тл);*

[Екс.]: – Як Ви вважаєте, у Вас правильне мовлення?

[Инф.]: – *У нас / не'правильне моу'лен':а //*

[Екс.]: – Чому?

[Инф.]: – *Ну / пат'аму шо у нас / наче / не па-ра'с'їск'і / не по-україн'с'к'і / не по-б'еларус'к'і / нехто зна'є йак // у нас / ва'но ж / б'іл'и йако'с' до б'еларуского раз'г'овора пуд'ходит' // о'це ўс'і / наше 'акан':а //*

[Екс.]: – У нас багато акають.

[Инф.]: – *Ба'гато // це йа'к'ес' наче / раз'г'овор та'к'ї у нас б'еларус'к'і б'іл'и // це куди йа при'їду / дак 'кажут' / ну це дес' із Бр'анич'ини чи з Б'еларус'їи // дес' каже Ви тут із Б'еларус'їи чи ат'куда / Ви каже з та'к'ім / го'варам // бо та'к'ї / ну та'к'ї го'вар у нас не ... / некра'с'їви' вин / не па-україн'с'к'і не па-рус'к'і // (Дм).*

Діалектоносії вживають 'йакайт', 'йокайт' на позначення діалектної мови, де поширено початкові йа-, йо-:

[Инф.]: – *Бу'вайе ў га'зет'і о'то почи'тае / о'це о'собен:о о'туда / Р'іпкин'с'к'і рай'он // о'це ми так / го'воримо так то'є / а там дак 'йако'с' / і 'йакайт' / і 'йокайт' // (Кк).*

Вивчаючи східнополіський ареал, важливо враховувати сусідство із середньобілоруськими говорами з асимілятивно-дисимілятивним яканням різних типів, йоканням-яканням (ДАБМ, к. 4; див. також: Белая 1973, с. 31), що, можливо, вплинуло на досліджувані говірки та аналізовані мовні явища;

3) рефлекс **/o/*:

а) відповідники **/o/* в наголошеному закритому складі, зокрема вживання дифтонгів і монофтонгів в іменниках (напр., *кун' / кон', к'ін', меш'куоў / меш'киў, ва'зуюў / ва'зиў*):

[Инф.]: – *Так 'саме йак ос' / тоже ж у нас / меш'куоў / «уо» у нас ід'е / на «уо» на'галас / меш'куоў / ва'зуюў // у'же йак у нас па'т'і ў Д'н'епроўске ту'да / там меш'киў / ва'зиў // у'же ж / ід'е та'к'ім 'йакас' // (Мск);*

[Інф.]: – *Оце ў Хвес* ¹куц¹уц¹ і ¹саміі ¹хуже ¹разга¹вор // *оце макс¹куц¹уц¹ і га¹монет¹, дак і¹ако¹с¹ ва¹ни / не так / на «о» ўсе / а ў нас к¹уон¹ / вуол / па¹йеха¹ў / при¹шоў // (Фс);*

[Інф.]: – *Атл і¹чайуц¹:а тик¹ і ат тих / ад заде¹сенс¹ ких о¹тих / Пристан¹ там / Хи¹балаўка / Вер¹соч / там ат тих / ад... / в ідр¹ ізн¹ айуц¹:а // а тут ус¹ і //*

[Екс.]: – А чим відрізняється?

[Інф.]: – *Ну не та¹ка ви¹мава // [...] // ми ж¹ кажемо к¹уин¹ / па-пр¹ а¹л¹ому / а ва¹ни / кон¹ і / кон¹ / к¹ін¹ // (Блст);*

[Інф.]: – *Вуол / х¹вуортка [сміється] // у нас сл¹уоў та¹к іх ба¹гато // (Фс).*

Коли діалектоносії знають особливості своєї говірки і свідомі, що спілкуються з не місцевою людиною, то буває, що іронізують:

[Інф.]: – *От мо¹жеш нап¹исат¹ і¹ак у нас ка¹жут¹ / к¹уин¹ / вуиз // нап¹иши [сміється] // (Авд).*

У досліджуваних говірках авторка зафіксувала вживання *нуог не пуди¹мат¹, не пуди¹мат¹ нуиг, ног¹ і не пуди¹мат¹, ног¹ і не пади¹мат¹, т¹ а¹гат¹ ног¹ і, шорхат¹ пудиши¹вуї* на позначення 'човгати' [Холодьон 2017, с. 55].

Уживання дифтонгів і монофтонгів на місці наголошеної фонемі */о/ в закритому складі в поліських говірках, зокрема і в східнополіських, зафіксовано в лексикографічних, напр.: *мост, муст, муост* 'дерев'яна підлога в хаті' (СПГ, с. 128), *конська маковка, к¹уонська гіравка, бот. 'Numphar L., глечики жовті'* (СПГ, с. 103, 110), *сирівка, сирувка, сирувка* 'сира невипалена цегла' (СПГ, с. 194), та в лінгвогеографічних джерелах, напр.: к. рефлексі [о] в наголошеному закритому складі слова *ослін*: *осл[і]н, осл[и]н, осл[о]н, осл[у]н, осл[уи]н, осл[уе]н, осл[уо]н* (АУМ, I, к. 59; АСГ, к. 66), к. рефлексі [о] в наголошеному закритому складі повноголової структури у слові *поріг*: *пор[і]г, пор[и]г, пор[о]г, пор[у]г, пор[уи]г, пор[уі]г, пор[уе]г, пор[уо]г* (АУМ, I, к. 60; АСГ, к. 67), к. L 498 'огорожене місце, де ростуть овочі' (сх.поліс. н.п. 438–447, 460–464): *ha'rod, ho'rod, ha'ruod, aha'rod, ohorod* (ОЛА, IV, к. 10).

У наголошеній позиції в типових поліських діалектах, зокрема в північній смузі лівобережнополіських, правобережнополіських відповідно до етимологічних [о], [е] виступають звуки неоднорідного творення, дифтонги [уо], [уе], [уи], [уі], [уо], [уе], [уи], [уі]; [іе] та ін., а в південній смузі цих діалектів – різноманітні монофтонги [у], [ў], [и], [о], [е], [і] [Бевзенко 1980, с. 45]. Як засвідчує аналіз карт АУМ, уже в сер. ХХ ст. у східнополіському діалекті простежувалася тенденція до монофтонгізації двозвуків. Такий висновок зробив Д. Марєєв, порівнявши рефлексію давніх голосних у різних позиціях в одній або в кількох говірках. Зіставлення східнополіських говірок середини ХХ ст. і початку ХХІ ст. Д. Марєєв засвідчив зменшення загальної кількості дифтонгічних говірок та зниження функційної активності слів із двозвуками на місці наголошеної фонемі */о/, зокрема форма *вуон* – на 23 % (з 129 до 30 н. пп.), *ук¹руон* – на 23,5 % (~ до 19 н. пп.), *туок* – на 26 % (~ 37 н. пп.), *пор¹руог* – на 29,5 % (~ до 31 н. пп.), *ус¹луон* – на 35 % (~ до 28 н. пп.), *луої* – на 40 % (~ до 30 н. пп.), *вор¹рут, вор¹руон* – на 48 % (~ до 23 н. пп.). Варіанти слів із дифтонгами [уи] та [уе] засвідчено рідше, ніж словоформи з [уо] [Марєєв 2018, с. 35, 56];

б) відповідники */о/ в наголошеному закритому складі, зокрема уживання дифтонгів і монофтонгів у займенниках 3 ос. одн.:

[Екс.]: – У Москалях як кажуть: йон, йана, йано, так?

[Інф. 1]: – *Йон / йа¹на //*

[Інф. 2]: – Йон і уон //

[Інф. 1]: – Ка^л і йон / ка^л і уон //

[Екс.]: – А в Довжику як?

[Інф. 1]: – Ну ў ¹Доўж¹ику ну мо' ¹бол'ше в^уон ¹каж^ут' // у нас дак йон і йа¹на ¹наче йа та¹кого / а ў іх ¹бол'ше в^уон ¹каж^ут' / ну ва¹на / в^уон / ва¹на //

(Мск);

[Екс.]: – А «йон» – що це таке?

[Інф.]: – М'і ўже н'е ¹кажем так'е / а ста¹р¹и¹е ба¹би он / ¹ета он // йа¹на / а¹на //

(Ів);

[Інф.]: – Йон па¹том п'і¹тайе / слухай¹т'е / йа / в¹и¹шо¹у спе¹ц'і¹ал'на / ну це шоб ва¹ш разга¹вор пас¹лухат' / па¹чут' ва¹ш разга¹вор [сміється] // а ат¹куда в'і йе ¹сам'і? // м'і ¹кажем / м'і ха¹х¹ли дак м'і з-па¹д Бе¹ла¹рус'і¹і // дак м'і о¹це / йон і йа¹на па¹шла // он / он йа¹но ста¹й¹т' // йа¹но / йа¹но шо це за слова? // н'е в'і¹н н'е ва¹на / йа¹но // ос' же тут / три к'і¹лом'ет¹ри Ма¹л'і¹ Дир¹чин там ¹ч'і¹ста¹й укра¹їнска¹й мо¹ва¹й разга¹вар' ¹ўс'і ў с'ел'е // три к'і¹лом'ет¹ра / н'е / н'е три / мо' п'і¹ат' // [...] // дак ¹ч'і¹ста¹й укра¹їнска¹й мо¹ва¹й // там н'е¹х¹то і слова н'е ¹каже // (Смч).

У східнополіських говірках авторка зафіксувала вживання аналізованих займенників, напр.:

[Інф.]: – В'ін бу¹ / от / йо¹му ж ¹вид¹но на¹р'ад та¹кі¹ бу¹ шо / о¹це ¹Д'ідо¹ў¹ц'і / Ма¹нд¹жосо¹ўка / ¹во¹б¹и¹чем Йе¹го¹ро¹ўка / ¹Д'ідо¹ў¹ц'і / Ма¹нд¹жосо¹ўка / Бо¹ри¹на / Ва¹л¹ки / М'і¹л'ки і пере¹во¹лочна О¹хи¹н'ки / о¹це під йо¹го руко¹вод¹ством було //

[Інф.]: – У нас ¹оде з'ат' / о¹но ¹Над'ін / дак вин ў ми¹ну¹т¹ину дак мо' сто сл'у¹ў¹ в¹и¹т¹ус' ¹ка¹йе / ў¹л-ў¹л-ў¹л-ў¹л //

[Інф.]: – Йон п'р'ід'е / а м'і ж там у¹же кур'ли¹ка¹йем ста¹р¹и¹е //

[Інф.]: – ¹Он¹де ¹Га¹л'а Ши¹шова / ста¹ла і¹ти / і¹з¹ран¹ку іш¹че / а да ко¹го це ва¹на ме¹н'і ка¹зала? // да ко¹го це ва¹на іш¹ла? //

[Інф.]: – На¹ч¹нут' там т'ро¹х'і / па:бр'е¹зай¹ут' ¹ко¹їд'е / па¹на¹м'е¹чай¹ут' / та¹ди зб'ар'е во [показує руками кількість] йа¹но і в'і¹л¹уз¹ку¹йе¹:а //

У лексикографічних джерелах подано йон на позначення 'він' (СПГ, с. 87) та в лінгвогеографічних – к. рефлексі наголошеної */о/ у займеннику *він*: в[і]н, в[и]н, в[у]н, в[о]н, в[ѐ]н, в[у]н, в[е]н, в[у]н, в[у]н, в[у]н (АУМ, I, к. 62; АСГ, к. 71).

С. Бевзенко вказував, що в поліських говірках займенник 3-ї ос. має чимало відмінностей у фонетичному оформленні: *в^уон, в^уин, в^уен, в^уін, в^ун, в^уїн, вин, він*; в окремих крайніх північних, очевидно, під білоруським впливом: *јон* [Бевзенко 1980, с. 120]. Д. Марєєв зазначав, що варіантність займенника 3-ї ос. одн. *він* у східнополіського говору пов'язана з неоднаковою реалізацією голосного [о] та розвитком протези: на півночі поширені форми із протетичним приголосним [й], решту ареалу – з протетичним [в]. Уживанням займенників із протетичним [й] північні східнополіські говірки утворюють єдність із деякими правобережнополіськими, багатьма білоруськими та західними говорами російської мови [Марєєв 2018, с. 130–131];

в) відповідники */о/ в наголошеному закритому складі, зокрема уживання монофтонгів у прийменниках *под, над, пуд*:

[Інф. 2]: – Т'е¹пер' о¹ц¹ейе шо / па¹д / пуд і па¹д / па¹д ста¹лом / па¹д ста¹лом і пуд ста¹лом / то¹же ¹раз'н'ца¹ йе // ¹да¹же не ¹мо¹жу ¹ўс'по¹м¹н'іт' ў йа¹ком с'ел'е і¹ак / д'е пуд / а д'е па¹д //

[Інф. 1]: – Йа ¹ка¹жу / дак йа ¹ка¹жу па¹д ста¹лом //

[Інф. 2]: – Ну / старийе л'уд'е дак ка'зал'і / пуд ста'лом / пуд лаўкайу // загл'а'нула йа пуд стуол / л'е'жит' чобат і пас'туол / наг'нула'а да і найшла / а'булас'а да і пашла // (Мск).

Авторка в досліджуваних говірках зафіксувала вживання монофтонгів у префіксі *n'іd-*: *n'іd'їисти*, *пид'їисти*, *пад'їес'т'*, *пуд'їисти*, *падпа'луднуват'*, *пудс'н'ідуват'*, *пидо'б'ідат'*, *пудо'б'ідат'*, *пуда'б'ідат'*, *пидве'чер'ат'*, *пудве'черат'* 'їсти в проміжках між сніданком, обідом, вечерею' [Холодбон 2017, с. 139].

Монофтонги в префіксі *n'іd-* у поліських говірках, зокрема і в східнополіських, зафіксовано в лексикографічних, напр.: *пудтерєблюват'*, *пудтерєбїть* 'підчищати' (СПГ, с. 179), *пудго'циуват'*, *пудгостїть*, *пудмагарїчуват'*, *пудмогорїчуват'*, *пудмагарїचित'*, *пудмогорїचित'* 'задобрювати, підкупувати кого-небудь' (СПГ, с. 177–178), та лінгвогеографічних джерелах, напр.: *n'іd'перти*, *пид'перти*, *под'перти*, *пад'перти*, *пуд'перти* (АУМ, I, к. 68; АСГ, к. 77), *n'ідож'ди*, *пидож'ди*, *подож'ди*, *падож'ди*, *пудож'ди*, *n'едож'ди* (АУМ, I, к. 68; АСГ, к. 78).

Д. Марєєв зазначив, що у східнополіських говірках префікси *n'іd-* та *n'ідо-* характеризуються строкатістю субститутів ненаголошеної фонемі **/o/* та в результаті проведеного дослідження зробив висновок, що у 2010-х, як і в 1948–1963-х рр., переважають словоформи з голосними [y] та [a]. За цей період в акаючому ареалі східнополіського говору варіант *падаж'ди* збільшив уживання з 54 н. пп. до 71 н. пп., *пад'перти* – з 36 н. пп. до 47 н. пп., натомість словоформи з [y] (*пудож'ди* та *пуд'перти*) зменшили функційну активність (на 8 та 5 говірок відповідно). Словоформи з голосним [и] у 2010-х функціонують рідше, ніж у середині ХХ ст., та продовжують характеризувати перехідні говірки від поліських до середньонаддніпряньських. Голосний [о] збільшив функційну активність, напр., *подож'ди* у 31 н. пп. замість 21 н. пп., виявлених раніше [Марєєв 2018, с. 61];

4) ствердіння [p] (напр., *за'ра*, *а'рол*):

[Інф. 2]: – Оце ст'в'ерджен':а на ер / да'пус'т'ім у нас йак ка'зал'і / за'ра / бероза чи бере ... / ну да ж // ну / ер //

[Інф. 1]: – У йїх / напри'мер / ос'уон скаже а'рол / а йа ска'жу а'р'ол //

[Інф. 2]: – Да //

[Екс.]: – «Аро́л» де казали?

[Інф. 1]: – У нас / у Маска'л'ах же так //

[Інф. 2]: – Арол / сишла за'ра // падни'маїс'а / бо ўже за'ра сишла // (Мск).

У досліджуваних говірках авторка зафіксувала вживання стверділого [p] у словах: *ве'чер'ат'*, *ве'черат'*, *в'е'черат'*, *в'а'черат'* 'їсти ввечері' [Холодбон 2017, с. 139].

Ствердіння [p] у поліських говірках, зокрема і в східнополіських, представлено в лексикографічних, напр.: *а'ро́л*, *орн*. 'орел' (СПГ, с. 26), *бураковіще* 'поле, з якого викопано буряки' (СПГ, с. 37), *реза́к* 'чересло плуга' (СПГ, с. 184) тощо, та лінгвогеографічних джерелах, напр., к. опозиція [p] ~ [p'] у словоформі *трьох*: *t[p]'ох*, *t[p]ох*, *t[p'i]ох* (АУМ, I, к. 126; АСГ, к. 145); к. [p'] перед рефlekсами [ɛ] у слові *рябий*: *[p]'a(e,i)биї*, *[p]a(e,u)биї*, *[p]'a(e,u)биї*, *[p'i]a'биї* (АУМ, I, к. 51, 127; АСГ, к. 147); к. [p'] перед [a] у слові *зоря*: *зо[p]'а*, *зо[p]а*, *зо[p'i]а*, *зо[p'i]а* (АУМ, I, к. 128; АСГ, к. 148), к. L 503 'буряк (*Beta vulgaris*)' (сх.поліс. н. пп. 438–447, 460–464): *bu'rak*, *bu'r'ak*, *bu'rjak* (ОЛА, IV, к. 14).

У поліських діалектах та в багатьох південно-західних фонема /p'/ злилася з фонемою /p/ в одну фонему /p/, хоча в більшості українських діалектів фонemi /p/ : /p'/ розрізняють [Бевзенко 1980, с. 77]. Д. Марєєв зазначив, що сьогодні зростає ареал розрізнення /p/ : /p'/ перед наступним [a] (*разом, рад'іти, по(а)р'адок, бур'а, бур'ак*). У східнополіських говірках, де співіснують словоформи з [p], [p'], інформанти середнього та молодшого покоління частіше вживають словоформи з [p'], аніж особи старшої генерації [Марєєв 2018, с. 88].

2. Лексичний рівень:

1) на позначення 'холодець' уживання лексем *захалод, застужки, халадец'*:

[Інф. 1]: – У нас кажут' *захалод* / а ў *Жадав'і* кажут' *застужки* / так? //

[Інф. 2]: – *І застужки кажут' / і захалод / і халадец' / і ўс'ак* // (ЧР).

У «Словнику поліських говорів» П. Лисенка зафіксовано *зэхолод, захолód, застуда* 'холодець (з м'яса)' (СПГ, с. 81). У монографії «Назви їжі на Східному Поліссі» Є. Турчин подано *холодец', холóдне, хо(а)ло(а)д'они, халад'онка, захалод, студен', студн'і, застужки, драгл'і, нижки* 'холодець' [Турчин 2012, к. 48];

2) на позначення 'товчена картопля' вживання лексем *наминаха, каўми*:

[Інф. 2]: – *Ва'но ж бач ўсе кру'гом па-разнаму* // *йа с'уди прийшла / тут картошка наминаха / а ў нас були каўми* // (Фс).

У «Словнику поліських говорів» П. Лисенка зафіксовано *ковма́, кома́, кума́* 'товчена картопля, картопляне пюре' (СПГ, с. 99). У монографії «Назви їжі на Східному Поліссі» Є. Турчин подано *каўми* 'страва з вареної розім'ятої картоплі, заправленої жиром' [Турчин 2012, с. 175];

3) на позначення 'будівля для свійської худоби та птиці' вживання лексем *сарай, хл'іў*:

[Інф. 1]: – *Чалав'ік мій каже саўс'ім па-другому* // *ўон каже н'е хл'іў / а сарай / а йа кажу хл'іў / патаму шо йа / не знайу* // *дл'а мене хл'іў буў / йе ўон і астаўс'а / патаму шо не перемєн'ала свайей'і мови* // *чи йак па-українск'і чи па-руск'і* // *а ўон каже / у сарай'і / а йа кажу / ў хл'ев'е* // (Двж).

У поліських говірках, зокрема і в східнополіських, у лексикографічних джерелах зафіксовано лексему *хл'ев* на позначення 'приміщення для сільськогосподарського реманенту, дров і т. ін.' (СПГ, с. 224), у лінгвогеографічних – 'загальна будівля для свійських тварин': *хл'іў, сарай, пун'а* (АУМ, I, к. 284), *хл'іў, сарай, ско'тарка, ско'тарник, пун'а, ко'шара* (АСГ, к. 343), лексико-семантична групу з опорною лексемою *хлів* (фрагмент): *хл'іў* 'приміщення для корів, коней в індивідуальному господарстві', 'приміщення для корів в індивідуальному господарстві', *с'тайн'а* 'приміщення для коней в індивідуальному господарстві', *ко'н'уин'а, по'в'ітка, шопа, о'бора, гражда, сарай* (АУМ, III, ч. III, к. 46). Д. Марєєв указує, що за останні 60 р. лексема *сарай* 'загальна будівля для свійських тварин' не тільки збільшила уживання в 2,5 раза в низці говірок, заступивши назву *хл'іў*, а й зазнала лексико-семантичної трансформації: у сучасних східнополіських говорах нею нерідко послуговуються на позначення нежилого приміщення для зберігання с/г реманенту, зерна, снопів, соломи, утримання худоби тощо [Марєєв 2018, с. 168–169];

4) на позначення 'володіти мовою; говорити' уживання лексем *балакайу, разга'варуйу, го'монит', га'монет', га'ворет'*:

[Екс]: – Є такі люди, що бистро балакають, а є такі, що повільно, да?

[Інф.]: – Да / да // *йе таке / шо оце ж / той / оце ж во'на там оце дак / во'на йак балакайе // от бачиш / розговаруєш / балакайеш // дак от бачиш / хтос' же / оце ж во'на каже / шо йа / разговарує / а йа балакає //*

[Екс]: – А яка різниця? Те саме?

[Інф.]: – *Те саме / тико вираз / вираз не такий // (Др);*

[Інф.]: – *От у нас так гомонет' / а ў л'удей гаворет' / а ў нас гомонет' // (ЧР);*

[Екс.]: – А «гомоніть» кажуть у вас?

[Інф.]: – *Н'і / н'і / це не наш д'іалект чи йак сказат' // це по дру'гих селах / це може туди аж за Черн'ігоў / отам / там гарш'чечницький такий разговори у йіх / гомонит' / да / бил'ш до білорус'ких / у нас так не кажут' // (Вт).*

Авторка в східнополіських говірках зафіксувала лексеми *говорит', гаварит', гавар'ит', балакат', гомон'ит', гаман'ит', гаман'іет', гаман'ет'* ‘володіти мовою; говорити’ [Холодбон 2017, с. 74].

У поліських говірках, зокрема і в східнополіських, у лексикографічних джерелах зафіксовано *гаманіеть, гаманіть* ‘говорити, розмовляти, казати’ (СПГ, с. 52), у лінгвогеографічних – к. L 1410 ‘говорить (правду, російською, голосно)’ (сх.поліс. н. пп. 438–447, 460–464): *ha'monyt', ha'mon'it', ha'monyt', hama'nyt', ha'mone, ha'mon'e, ya'mon'e, ho'voryt', ho'woryt', ha'wore, ba'lakaje, ba'laka, ba'laka, 'kaže* (ОЛА, IX, к. 63);

5) на позначення ‘стрибати’ вживання лексем *п'ригат', п'ликат'*:

[Інф.]: – *У нас от напри'м'ер ми кажем / там / не п'ригаї // от хтос' / дит'а там п'ригає там чи иче шо-небуд' / у нас у сел'і кажут' не п'ригаї / а от у же у Радамц'і / оце са'с'ід'н'е село / туди [показує рукою напрямок] / у йіх кажут' не п'ликаї // (ЧР).*

Авторка в досліджуваних говірках зафіксувала лексеми *стрибат', п'лигат', п'лигат', скакат', п'ригат', цмигат'* ‘стрибати’ [Холодбон 2017, с. 50].

У «Словнику поліських говорів» П. Лисенка зафіксовано *п'ікать, п'ікнуть* ‘плигати’ (СПГ, с. 162);

б) на позначення ‘ось, ось тут; он, он там’ уживання лексем *ас', ас'ека, аз'д'ека, аз'д'іка, ан', ан'ека, ан'дз'ека, ан'дз'іка, он'*:

[Екс.]: – Пане Юрію, Ви казали про «ань», «аньєка», «аньдека». Розкажіть, будь ласка.

[Інф. 2]: – *Ну шо / тоже ж у нас ас' / ас'ека / аз'д'ека / аз'д'іка // так саме було ан' / ан'ека / і ан'дз'ека / чи ан'дз'іка // ан'дз'ека там л'ежит' // ас'ека / ас' //*

[Екс.]: – А в сусідніх селах по-іншому?

[Інф. 1]: – *А ў Доўжыку он' // он' тут / он' там // йа так ан'дз'ека н'е чула н'е ат чала'в'ека ат свого / н'е ат св'екрух'і / ну мо' / ат су'с'ід'і йа н'е чула // а так / йак це йа ма'гу сказат' / ан'дз'ека там ід'і / ваз'ми чи пр'ін'е'с'і / а чала'в'ік каже он' // (Мск).*

У «Словнику поліських говорів» П. Лисенка зафіксовано *азьдики, част.* ‘ось, осьде, ось тут’ (СПГ, с. 25), *онь, оньб, част.* ‘он, он там’, *оньдека, присл.* ‘ондечки’ (СПГ, с. 144), *осьдека, осьдечка, осьдека, присл.* 1) ‘ось, ось тут’; 2) у знач. част. (СПГ, с. 146).

Виявлено метатекстові висловлювання діалектоносіїв про часте вживання слів, напр. *той, тойе, тейе, сейе*, що характерні для певної говірки:

[Інф.]: – У Ма^к'иш^н'і да^к та^м па^{ста}'ян:а / у ра^{зга}'вор'е у^{па}требл'а^йут' ка^жда^йе / то^їво / н'е / то^йе // от ра^{зга}'вар'у^йе ча^{ла}'в'ек / ої то^йе // то^йе / шос' ра^{зга}'вар'у^йе-ра^{зга}'вар'у^йе і зно^ї пра^{да}л'жа^йе / то^йе // ка^л'за^ї / то^ї / то^ї шо / д'ела^ї / то^ї то^йе і о^{це} па^{ста}'ян:о у^{па}требл'а^йец:а слова то^йе // от ма^к'иш^н'е / да^к на ра^{зга}'вору да^{же} із с'ела / вот стр'ен'еш / йесл'і йа^н'і у^{па}требл'а^йут' це слова па^{ста}'ян:а / з^{на}чит' з^{на}йеш / шо це ма^к'иш^н'у'ї // [...] // у йіх це кар'ен:е слова / це дл'а йіх то^йе // (Смч);

[Інф.]: – Он у Жа^{да}в'і йа^к ва^{би}'че га^{мо}нет' //

[Екс.]: – Там не так га^{мо}нять?

[Інф.]: – Н'і // те^йе да се^йе // (Жд).

Отже, на основі аналізу метатекстових висловлювань східнополіського говору можна зробити такі висновки:

1) діалектоносії оцінюють діалектну мову відповідно / невідповідно до встановленої діалектної норми з орієнтацією на власну говірку, інші говірки, мова яких, на думку діалектоносіїв, наближена до літературної мови, та українську літературну мову, позначаючи це на рівні мови загалом або окремих слів;

2) діалектоносії усвідомлюють переважно фонетичні (акцентне варіювання, заступлення ненаголошеного [o] через [a], відповідники */o/ в наголошеному закритому складі, ствердіння [p]) та лексичні особливості мовлення, залишаючи поза увагою словотвір, морфологію та синтаксис, що підтверджує спостереження інших науковців на іншому мовному матеріалі [Аркушин 2019, с. 119; Иванцова 2002, с. 266; Никитина 1993];

3) у метатекстових висловлюваннях діалектоносії найчастіше звертають увагу на функціонування в говірках динфтонгів / монофтонгів і на акання – заступлення ненаголошеного [o] через [a];

4) метамовна свідомість діалектоносіїв Східного Полісся рефлексує над найбільш контрастними мовними явищами, більшість з яких потрапляли в поле зору і науковців.

Перспективи подальших досліджень убачаємо у вивченні різних проявів метамовної свідомості діалектної особистості в українських говорах, зокрема метатекстові висловлювання про походження мови, мотивацію лексем, діалектну мову загалом, особливості діалектної мови на різних мовних рівнях, етикет тощо на основі діалектного тексту.

ЛІТЕРАТУРА

Аркушин, Г. Л. (2019). Хахлацька мова на Підляшші. [In:] *Українська мова*, № 1, с. 115–125.

Бевзенко, С. П. (1980). *Українська діалектологія*. Київ, 247 с.

Белая, А. С. (1973). К характеристике квантитативно-просодических различий в надсловесных говорах на Черниговщине. [In:] *Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования*. 1971. Москва, с. 22–31.

Бондаренко, Е. Д. (2015). *Наивная лингвистика диалектоносителей: этносоциолингвистический аспект*. Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19. Екатеринбург, 371 с. URL: <http://elar.urfu.ru/handle/10995/38929>.

Вепова, И. Т. (2002). *Языковая рефлексия в постсоветскую эпоху*. Екатеринбург, 380 с.

Виноградський, Ю. С. (1964). Про деякі фонетичні особливості менських і сосницьких говірок на Чернігівщині в пам'ятках XVII–XVIII ст. [In:] *Українська діалектологія і ономастика*. К. К. Цілуйко (голова). Київ, с. 46–49.

Глуховцева, К.Д. (2015). Дискурсивність особистості діалектоносія. [In:] *Science and Education a New Dimension. Philology*. III (11), Issue 56, s. 48–51. URL: https://seanewdim.com/uploads/3/4/5/1/34511564/hlukhovtseva_k_d_discursive_of_dialect_speaker_personality.pdf.

Голянич, М. І. (2018). *Мовний портрет села Тюдів. Словник*. У 2-х т. Т. І. А–М. Івано-Франківськ, 1000 с.

Гриценко, П. Ю. (2015). Інформаційний простір діалектного тексту. [In:] *Діалекти в синхронії та діахронії: текст як джерело лінгвістичних студій*. П. Ю. Гриценко (відп. ред.). Київ, с. 100–118.

Дика, Л. В. (2016). Окання машівського типу. [In:] *Наукові записки НаУКМА. Філологічні науки*, т. 189, с. 30–33.

Иванцова, Е. В. (2002). *Феномен диалектной языковой личности*. Томск, 323 с.

Кобиричка, Г. С. (2017). Джерела дослідження динаміки акцентуації в українських діалектах. [In:] *Українська мова*, № 1, с. 55–65.

Крючкова, О. Ю. (2002). Метаязыковая функция в диалектной речи. [In:] *Языковые средства в системе, тексте и дискурсе: материалы Международной научной конференции, посвященной памяти доктора филологических наук, профессора, члена-корреспондента Академии педагогических наук РСФСР Александра Николаевича Гвоздева (1892–1959) 25–27 ноября 2002 года*. Самара. URL: <http://www.sarteorlingv.narod.ru/publikacii2.html>.

Мареев, Д. А. (2018). *Динаміка східнополіського діалекту*. Дис. ... канд. філол. наук. 10.02.01. Київ, 255 с. Додатки.

Мокрова, Н. И. и Позднякова, С. Ю. (2014). Метатекст в песнях на кельнском диалекте как выражение языкового сознания диалектоносителя. [In:] *Вестник Иркутского государственного технического университета. Гуманитарные науки*, № 1 (84), с. 230–233.

Назарова, Т. В. (1977). Аканье в украинских говорах. [In:] *Общеславянский лингвистический атлас: материалы и исследования. 1975*. Москва, с. 211–260.

Никитина, С. Е. (1993). *Устная народная культура и языковое сознание*. Москва, 186 с. URL: http://philologos.narod.ru/nikitina/Part_04.htm.

Пименова, М.В. (2014). *Языковая картина мира*. 4-е изд., доп. Москва, 108 с.

Турчин, Є. Д. (2012). *Назви їжі на Східному Поліссі*. Львів, 347 с.

Холодзон, О. М. (2017). *Семантична варіативність дієслівної лексики в східнополіському діалекті*. Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 279 с. Додатки.

Шевельов, Ю. (2001). *Історична фонологія української мови*. Харків, 1054 с.

ДЖЕРЕЛА

АСГ – Мареев, Д. А. (2019). *Атлас східнополіських говірок*. Київ, 463 с. (Електронне видання).

АУМ – *Атлас української мови*. У 3-х т. Київ, 1984–2001.

ДАБМ – *Дьялекталагичны атлас беларускай мовы*. Минск, 1963.

ОЛА – *Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная*. Вып. 4. *Сельское хозяйство*. (2012). А. Ференчикова (отв. ред.). Братислава, 266 с. Вып. 9. *Человек*. (2009). Я. Сятковский, Я. Ванякова (отв. ред.). Kraków, 218 с.

СПГ – Лисенко, П. С. (1974). *Словник поліських говірок*. Київ, 260 с.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ НАЗВ ОБСТЕЖЕНИХ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ

Авд – с. Авдіївка, Сосницький р-н, Ч.; Бл – с. Блισταва, Новгород-Сіверський р-н, Ч.; Блст – с. Блισταва, Менський р-н, Ч.; Вв – с. Вовна, Шосткинський р-н, С.; Вт – с. Вертївка, Ніжинський р-н, Ч.; Двж – с. Довжик, Чернігівський р-н, Ч.; Дд – с. Дідівці, Прилуцький р-н, Ч.; Дм – с. Домошлин, Корюківський р-н, Ч.; Др – с. Дрімлівка, Куликівський р-н, Ч.; Жд – с. Жадове, Семенівський р-н, Ч.; Ів – с. Івот, Шосткинський р-н, С.; Кк – с. Куковичі, Менський р-н, Ч.; Кр – с. Кренидівка, Середино-Будський р-н, С.; Крп – с. Карпилівка, Козелецький р-н, Ч.; Мск – с. Москалі,

Чернігівський р-н, Ч.; Пк – с. Покровське, Менський р-н, Ч.; Пр – с. Перемога, Глухівський р-н, С.; Пч – с. Пручаї, Прилуцький р-н, Ч.; Смч – с. Смичин, Городнянський р-н, Ч.; СР – с. Стара Рудня, Щорський р-н, Ч.; Ст – с. Степне, Ямпільський р-н, С.; Тл – с. Тулиголове, Кролевецький р-н, С.; Фс – с. Феськівка, Менський р-н, Ч.; Чн – с. Чорнотичі, Сосницький р-н, Ч.; ЧР – с. Чорний Ріг, Семенівський р-н, Ч.; Шп – с. Шептаки, Новгород-Сіверський р-н, Ч.
С. – Сумська обл., Ч. – Чернігівська обл.

*Подано до редакції 16.11.2020 року
Прийнято до друку 30.11.2020 року*